

АБАЙТАНУ
ТАҢДАМАЛЫ ЕҢБЕКТЕР
ІІІ том

Алматы
«Қазақ университеті»
2015

ӨОЖ 821.512.122.0

КБЖ 83.3(5Қаз)

А 13

*Баспаға өл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті филология,
өдебиеттану және өлем тілдері факультетінің Ғылыми кеңесі және
Редакциялық-баспа кеңесі шешімімен ұсынылған*

(№6 хаттама 26 маусым 2015 жыл)

*Өл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті жанындағы
Абай ғылыми-зерттеу институтында дайындалған*

ҒЫЛЫМИ-РЕДАКЦИЯЛЫҚ КЕҢЕС

Ж. Дәдебаев (төраға), Ө. Әбдиманұлы, З. Бисенғали, Т. Есембеков,

А. Жақсылықов, Қ. Мәдібаева, Ж. Молдабеков, З. Сейітжанов, Ө. Тарақ,
А. Темірболатова, Ж. Тілепов, Р. Тұрысбек, П. Бисенбаев (хатшылар тобының
жетекшісі), И. Әзімбаева (жауапты хатшы), Ө. Жапарова (хатшы)

Пікір жазған

филология ғылымдарының докторы, профессор **Қ.Қ. Мәдібаева**

Жалпы редакциясын басқарған

филология ғылымдарының докторы, профессор **Ж. Дәдебаев**

Құрастырып, түсініктерін жазғандар:

П. Бисенбаев, Е. Кәрібозов, Л. Мұсалы, Н. Нүрәділ

Жауапты редактор

филология ғылымдарының докторы, профессор **Ө. Әбдиманұлы**

А 13 Абайтану. Таңдамалы еңбектер. III том. Ойлар мен толғаныстар /
құраст., түсінік. жазғ.: П. Бисенбаев, Е. Кәрібозов, Л. Мұсалы, Н. Нүр-
әділ; жауапты ред. Ө. Тарақ; жалпы ред. басқ. Ж. Дәдебаев. – Ал-
маты: Қазақ университеті, 2015. – 272 б.

ISBN 978-601-04-1617-8 (ортақ)

ISBN 978-601-04-1284-2 (III том)

Абайтану ғылымы бойынша жарық көріп отырған таңдамалы еңбектер басылымы Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың «Абай туралы сөз» толғауымен ашылған. Үшінші томға абайтану саласында 1960 жылдан 1980 жылға дейін жарық көрген, уақыт сынынан өткен, ғылыми қауым мен көпшіліктен лайықты бағасын алған зерттеулер мен мақалалардың таңдамалылары енген. Кітап орта мектептің жоғары сынып оқушылары мен жоғары мектепте білім алушы жастарға, ғылым мен білім, мәдениет мамандарына, мемлекет қызметкерлеріне, сондай-ақ қалың көпшілікке арналған.

III томға енген таңдамалы еңбектер елдің ынтымағы мен бірлігінің нығаюына, интеллектуалдық өлеуетінің артуына, қоғамдық сананың дамуына ықпал етеді. Том «Абай Құнанбаевтың шығармашылық мұрасын пәнаралық зерттеу» бағдарламасы аясында дайындалып, жарық көріп отыр.

ӨОЖ 821.512.122.0

КБЖ 83.3(5Қаз)

ISBN 978-601-04-1617-8 (ортақ)

ISBN 978-601-04-1284-2 (III том)

© Өл-Фараби атындағы ҚазҰУ жанындағы

Абай ғылыми-зерттеу институты, 2015

АБАЙДЫҢ ПОЭМАЛАРЫ МЕН АУДАРМАЛАРЫ

Абайдың поэмалары. Абай әдебиет майданына шығып, оның атағы жер жара бастаған кезде әріден келе жатқан қазақ поэзиясында Европа түсінігіндегі поэма жанры әлі туып үлгірген жоқ деуге боларлықтай еді. Өйткені, ел аузында сақталып жеткен батырлар жыры («Қобыланды батыр», «Ер Тарғын», «Алпамыс батыр», т. б.), яки лиро-эпосты («Қозы Көрпеш-Баян сұлу», «Қыз Жібек», «Күлше қыз», т. б.) немесе түбі шығыстан ауысып қазақ сахарасына мол тараған халық дастандары («Мұңлық-Зарлық», «Боз Жігіт», «Шаһмаран», т.б.) мен діни қиссаларды («Салсал», «Зарқұм», «Пайғамбардың мифражға шыққаны», «Кербаланың шөлінде», т.б.) шын мәнісіндегі, яғни біз сөз етіп отырған поэмалар қатарында қарауға келмейтін-ді.

Тегі мұндай жағдайдың орын тебуіне, ең алдымен, қазақ қоғамында жазба әдебиетінің іргесі қалануы мен қалыптасу процесі тым кешеуілдеп барып басталып, оның үстіне ұзаққа созылуынан болса керек. Сондықтан да қазақ өлеңін мазмұн мен түр жағынан дамытуда орасан жаңалықтар енгізіп, тың жолдар ашқан Абайдың өзі поэма жанрына келгенде оншама белсене кіріспегенін байқаймыз. Рас, кейінірек Абай өз төңірегіне шоғырланған жас таланттарға түрліше тақырыптар бөліп беріп, олардың романтикалық рухта, я болмаса реалистік стильде поэмалар жазуын талап еткені жалпыға мәлім. Бұл ретте, ең алдымен, Шәкәрім. Ақылбай, Мағауия, тағы басқалардың жазған поэмаларын атауға болар еді.

Ал енді Абайдың өз басына оралатын болсақ, ұлы ақын шығарған үш поэма бар: «Ескендір», «Масғұт», «Өзім әңгімесі». Бұл шығармалардың сюжет төркіні әуел бастан-ақ дұрыс көрсетілгенмен, қай поэманың шығыстың қандай аңыз-ертегісінен алынғаны соңғы жылдарға дейін белгісіз болып келді. Ал қазір бұлардың дәл источниктерін анық көрсете аламыз.

«Ескендір» поэмасы. Осы шағын поэманы оқығанда қандай қорытындыға келеміз? Ең алдымен, атағы бүкіл жер жүзіне жайылған Ескендірдің өміріндегі сан қилы оқиғалардың бірде-біреуіне тоқталмай, Абайдың тек өзіне қажетті осы бір шағын эпизодты таңдап алуында үлкен мән бар. Егер Абай ескі дәстүрді қуаттап, қайта жаңартқысы келсе, аңыздар мен тарихтағы Ескендір туралы мол деректерді пайдаланып, «Ескендір нама» болмағанмен соған ұқсас дастан жазған болар еді. Абай бұған әдейі барған жоқ, оған негізгі себеп: өз заманының мінін көріп, үстем тап өкілдерін улы тілімен аяусыз сынап келген реалист акын сол ертедегі өткен хан-патшалардың өнегелісі саналған Ескендірдің жиынтық жағымды бейнесін әшкерелеуді өзіне міндет етіп қояды. Міне, осы арқылы өз тұсындағы ұсқынсыз, кертартпа, кесепатты көріністерді шенемек, даттамақ болады. Мұны поэманың аяғындағы қорытынды шумақтардан да айқын аңғарамыз:

...Қу өмір жолдас болмас, әлі-ақ өтер,
Өз күлкіңе өзін қарық болма бекер.
Ұятың мен арыңды малға сатып,
Ұятсызда иман жоқ, түпке жетер...

дейді де, поэманы былайша аяқтайды:

Ақылсыз өзін мақтап былжырайды,
Бойыңа өлшеп сөйлесең, нең құрайды?
Жақсы болсаң, жарықты кім көрмейді,
Өз бағыңды өзіңнен кім сұрайды?!

«Ескендірді» жазғанда Абай поэмамен шұғылданып, оның жаңа өрнегін туғызуды өзіне негізгі талап етіп қойған жоқ, акын әдетінше өсиет сөздерін осы әңгіме-өлең арқылы өткізбек болды деушілердің пікірлері асылында шындықтан алшақ болмасқа керек.

Абайдың екінші поэмасы – «Масғұт». Бұрын бұл шығарманың тақырыбы Шығыстан деген жалпылама жорамал болғанмен, оның қайдан алынғаны дәл көрсетілмей келіп еді. Мүрсейіт Бікейұлының қағазға түсірген Абай қолжазбаларының бірінде (1907 жылғы,

қазір ол М.О. Әуезовтің әдеби-мемориалдық музейінде сақтаулы. – Ы.Д.) «Масғұт» поэмасының тұсына «Тургеневтен» деп жазылған ескертпе сөз көзге түсті, іздестіре келгенде, бұл шығарманың тақырыбы И.С. Тургеневтің «Шығыс аңызы» деп аталатын шағын әңгімесінен алынғандығы анықталды.

И.С. Тургенев бұл шығармасын өлеңмен жазылған проза деп тегін атамаған. Сол себепті де оның стилінде көтеріңкілік, композициясында ерекшелік бар. Ал, Абай өзінің поэмасында «Шығыс аңызының» тек сюжетін ғана пайдаланған.

Шығарманың бас қаһарманы И.С. Тургеневтің аңызында Джаффар атанса, Абай поэмасындағы есімі – Масғұт, сондай-ақ, оның, мекен еткен жері екеуінде де Бағдат шаһары, бірақ Тургеневтегідей емес, Абай өз геройы Масғұттың қай халифаның кезінде өмір сүргенін анықтап көрсетеді де, араб ертегілерінен, әсіресе, «Мың бір түннен» белгілі Арун-Рашидтің есімін келтіреді. Ал, аңыз бен поэмадағы екінші кейіпкерге келсек, И.С. Тургеневте ол – қайыршы шал кейіпіндегі жұмбақ бір адам болса, Абай оны шығыс халықтарының түсінігіне жақындатып, Қыдыр деп атайды. Сол Қыдырдың, (кейде Хизр да дейді) Әбілхаят суын ішкендіктен мәңгі жасайтын және әрдайым кездескен адамына бақ-дәулет әкелетін киелі жан екені мұсылмандардың дін аңыздарында баяндалып келген болатын-ды.

Аңыздағы оқиғаға қарасақ, автордың мақсаты басқаша. Бағдат шаһарына даңқы тегіс жайылған, бүкіл әлемнің күні саналған Джаффардың шалды тонап жатқан екі бірдей қарақшыға қарсы тұрып, ерлік көрсетуінің өзі – таңқаларлық, үлгі аларлық нәрсе, адамгершілік зор қасиет. Оның үстіне қария ұсынған жемістердің ішінен Джаффардың таңдағаны сарғыш алма, оны жеген кісіні әйелдер ұнататын көрінеді. Ендеше бас қаһарманның осы көзге жұпыны жемісті таңдауында қандай астар бар екені ашылмайды, бірақ оның тағы да бір ізгі істің соңында жүргендігін халифтің сарайын сұрағанынан аңғарғандай боламыз. Алайда, біз Джаффардың келешекте де тек игі істер істейтініне кәміл сеніп қаламыз, демек аңыздың аяқталғаны осыдан-ақ айқын сезілгендей.

Ал енді Абай сол аңыздағы оқиғаны қалай пайдаланған? Ең алдымен ұлы ақын өзінің өсиет-нақылдарын бас қаһарман арқылы үгіттегісі келеді. Бұл жерде ескерте кететін бір жәйт: Бағдаттың тұрмысын, Масғұттың тіршілігін суреттейін деген ой Абайда жоқ. Екіншіден, ақын аңыздың тар көлемінен шығып, жалпының бәріне ортақ, бәріне қажет зор бір қасиетті, яғни адамгершілік ожданды жырламақ болады. Сол себепті поэмадағы Масғұт, аңыздағы Джаффардай әйгілі адам емес, жай қарапайым кісі, күнде кездесетін көптің бірі. Ал, мұнда қандай мән бар? Егер ақын жақсылығы мәлім даңқты геройды алса, оның игі істері ешкімді де таңдандырмаған болар еді, оның бер жағында мұндай некен-саяқ адамдардан гөрі халық ортасынан шыққан кейіпкерді көрсету анағұрлым қонымды, анағұрлым әсерлі екенінде күмән жоқ. Расында да, Абай бұл поэмасында «Ескендірдегідей» емес, адамның күнделіктіршілігінде кездесетін оқиғаны сөзетіп отырған жоқ па? Қасиетті жемістер мен Қыдыр шал жай ғана фон немесе аңыздан қалған сарқыншақ, бұлар Абайдың ойына, айтпағына негіз болып отырған жоқ. Сайып келгенде, кейінгі жастарға үлгі-өнеге боларлық бейне ретінде Абай Масғұтты ұсынып отыр деп айта аламыз ба? Әдебиетте кездесетін жағымды геройдың қайсысы болса да оқушы көпшілікке әрдайым әсерін тигізетіні және оның тәрбиелік мәні зор екендігі рас. Алайда, Масғұтты идеал боларлық үлкен дәрежеге көтерілді деу қиын. Өйткені, Абай мұндай міндетті өз алдына қоймағанын сол поэманың екінші бөлімінен айқын аңғарамыз. Бір ғана мысал келтірелік. Ақын «Масғұттың» бірінші бөлімінде бас қаһарманының аузына мынадай сөз салады:

Қызылды жесем, мені әйел сүйер,
Арамдыққа жүрмесем... не жан күйер?
Ұрғашы да көп жан ғой, досым болса,
Деп едім бір пайдасы маған тиер.

Еркектің еркек адам болса қасы,
Қатын, шеше, қызы жоқ кімнің басы?
Хан қаһар, қара кісі қастық қылса,
Сонда ұрғашы болмай ма арашашы!

Тегінде адам басы сау бола ма?
Бойыңда тексерілмес дау бола ма?
Ері ашу айтса, әйелі басу айтып
Отырса, бұрынғыдай жау бола ма?..

Әйелдер жынысының қоғамдағы рөліне, еркектердің өз ара татулығына, олардың тигізетін әсеріне, ақынның қалайша қарап, қаншама терең бағалайтынын осы жолдардан анық көргендейміз. Демек, Масғұттың қызыл жемісті жеудегі көздегені әйелдің махаббатына оңай ие болу немесе тойымсыз нәпсінің соңына ерушілік емес, керісінше, сол әйелдер қауымын қадір тұту, адам өміріндегі олардың зор ролін тани білу демекпіз. Енді екінші бөлімнен оқып керелік:

Сол заманда-ақ надандар пырық бұзған,
Жалғанның дәмін бұзып қауіп қылғызған.
Ақыл мен мал екеуін асырай алмай,
Арапашы іздегіті қатын, қыздан.

Ендігіге не сұрау бұл жалғанда?
Ақыл-ой, ар-намыс жоқ еп адамда.
Өлген мола, туған жер жібермейді,
Әйтпесе тұрмас едім осы маңда...

Әрине, бұл сөздеріне қарай, гуманист ақын әйелдерден арапашы іздеген еркектерді кекетіп отыр десек, онымыз тым шолақ қайырғандық, бірынғай түсінгендік болар еді. Шынына келгенде, Абай өзін қоршаған ежелгі жаулары надандық пен әділетсіздікке қарсы ыза үстінде айтып, сол кездегі «шырық бұзған надандарды» сынап-мінеп отыр. Дегенмен, осының, өзінен-ақ, поэманың екінші бөлімінде ақынның басқа сарынға түтелдей көшпесе де, Масғұтты жаңа бір қырынан көрсетуге тырыспай, енді ел арасына «Шәмсижиһан» атанып даңққа бөленген Масғұтты да өзінің негізгі идеяларына уағыздауға тағы да пайдаланып отырғанын абайлаймыз. Қорыта келгенде, бұл шығармадағы («Масғұт» поэмасын айтып отырмыз. – Ы.Д.) екі бөлімнің арасындағы алшақтық сырт қана көрініс, түптеп қуаласaq, Абайдың сол шығыс аңызын жалпы фон ретінде алып, өзінің заманы жөніндегі ойларын, сындарын айтпақ болғанын тану онша қиын емес.

Абайдың «Әзім әңгімесі» аталатын шығармасын шын мәніндегі поэма деуге келе бермейтін тәрізді. Ең алдымен бұл аңыз аяқталмаған, оқиғаның ақыры немен тынатынын және онда келесі жайлар қалай суреттелетінін, ақынның қандай идеяны уағыздайтынын біз білмейміз, екіншіден, соңғы жылдардағы зерттеулер бойынша «Әзім әңгімесі», «Мың бір түндегі» (774-827 түндер) «Хасан зергер туралы әңгіменің» сюжет желісіне негізделіп құрылғаны анықталды. Ендеше бұл жайдың да өзіндік маңызы бар, ең, болмағанда ертегінің де салқыны болуы ықтимал ғой.

М.О. Әуезов «Әзім әңгімесі» жөнінде былай дейді: «... 1927 жылы осы поэманың текстін Абай шығармаларын жинаушыларға табыс еткен Ырыспайдың Ысқағы Абай поэмасының ұмытылған немесе ескірген, қолжазбада өшіп қалған кейбір жолдарын өз жанынан да «төлеу» салып, аламыштап жіберген сияқты, өйткені, поэманың кейбір ұйқастары, кей кезде жол ішінде сөз құраулары Абайдың ақындық шеберлігіне, поэтикалық лексикасына жанаспайтыны да бар»¹⁵.

Әлемге әйгілі «Мың бір түн» ертегісінде бас қаһарманның, есімі Әзім емес, Хасан. Аяр шалдың аты – Баһрам. Абай шығармасында тау басынан амалдап түскен Әзім екі-үш күн жүргеннен кейін алтынды үйге кез келіп, ондағы екі қызбен танысады.

Екі қыз естіп білді Әзім жайын,
Есіркеп-мүсіркейді айтқан сайын:
– Сен бізге бауыр болып, тұр осында,
Не керектің қышалық бәрін дайын...

Бала жігіттің бұл үйді қалай кезуіне рұқсат берілсе де, жалғыз-ақ бір есікке кірмеуі қатты ескертіледі. Бір күні екі қыз бір жаққа кетеді, үйде Әзім жалғыз қалады да, салған жерден тыйым салынған есікті ашып кіреді:

Кірсе ар жағы дөңгелек қалың ағаш,
Ішінде бір қауыз бар ернеуі тас.

¹⁵ Әуезов М. Өр жылдар ойлары. – Алматы, 1959. – 152-б.

Бұлбұл сайрап, миуасы салбырап тұр,
Салтанатын түгендеп айтып болмас.

Тас ернеуі – меруерт, ол көрінген,
Кеткісі келмес жанның мұны көрген.
Ер Өзім тамашалап қарап тұрса,
Бір түрлі таңғажайып құстар келген...

Абай шығармасында осы жерге шейін ғана сақталған. Ал «Мың бір түнде» оқиға қалай дамыды? Хасан сол қыздардың көмегімен жәдігөй шал Баһрамды өлтіреді. Тыйым салынған есікке кіргенінде, Хасан кептер кейпіне кіріп, ұшып жүрген жынның ұлы патшасының қызын көріп, ғашық болады. Өзіне апа саналған кіші қыздың көмегі бойынша, Хасан жын патшасының қызына үйленіп, еліне қайтады. Кәрі шешесімен кездесіп, сүйікті әйелімен бәрі бірге тұрып жатады. Арада біраз жылдар өтіп, Хасанның екі баласы дүниеге келеді. Бірде ол жол жүріп кеткен кезде, әйелі әкешешемді сағындым деп, екі баласын алып кетіп қалады. Әйелін іздеп сапар шеккен Хасан сан қилы қиыншылықтарды көріп, азап тартады. Бұл кезде әйелі де адамзатқа шыққаны үшін апасынан жәбір көреді. Ақыры Хасан баяғы апасы, кіші қыздың көмегімен осы азаптың бәрінен құтылып, әйелі мен балаларын еліне алып қайтады. Кәрі анасын қуантады, сүйікті жарымен бақытты өмір сүреді.

Ертегінің желісі, міне, осындай. Ал, Абайдың «Өзім әңгімесі» аталатын шығармасы сол ертегінің негізіне құрылса, оның үстіне поэманың алғашқы нұсқасы сол қалпында жетпей, кейінгілердің жамау-жасқауларын көрсе, әрине, мұндай шығарма турасында толық талдау жасап, тұжырымды пікір айту өте қиын. Алайда, «Өзім әңгімесі» атты поэманың кейбір ерекшеліктеріне қысқаша болсын тоқталып өтсек дейміз.

Абай «Мың бір түн» ертегісіндегі әңгімені сол қалпында түгелдей өлеңге аударуды мақсат етпегенге ұқсайды. Мұнда, бір жағынан, өз еңбегімен күн көріп, тіршілік еткен Өзім секілді талапты жастың жарқын бейнесі ақынды қызықтырса, сол сияқты Шығыс пен Батыс аңызында ежелден бері суреттеліп келе жатқан

аяр шалдың жұмбақ бейнесінде ақынның назарын өзіне аудармай қоймаған. Әдетте өміріндегі сан алуан және шытырман оқиғалары немесе жұмбақ сырларымен осындай кейіпкерлер бір еліктірсе, сонымен бірге олар өз заманындағы кейбір жаңалықтарды таратушылар болып та көрінеді. Мысалы, дүние жүзіне ертеден-ақ мол тараған алхимиктердің ғылым күшімен жай тасты алтынға айналдыру әрекеті жиі сөз болып келгені мәлім. Ендеше Абайды да осы проблема еліктіргендей, өйткені аяр шалдың Әзімді алдаудағы негізгі құралы сол алтын жасау емес пе? Поэмада шал қара тастан алтын шығарады, бірақ ол «философский каменнің» сырын ашқан жоқ, бір биік таудың басынан Әзім сияқты сенгіш аңқаулардың қолымен қара ұсақ топырақ жинап, соның қасиеті арқасында алтын жасап жүр. Бұл, әрине, тек ертегіде ғана болатын құбылыс, шындықта алхимиктердің әрекеттерінен ештеңе шықпайтынын баяғыдан белгілі.

Сөйтіп, поэманың алғашқы бөлімінде Әзім мен аяр шалдың кездесуі, сол шалдың сұм әрекеттері арқылы таза жүрек баланың алданып қолға түсуі, кеме үстіндегі оқиғалар, ақыры Әзімнің айтылмыш таудың басына шығып, айдаһарлардың ортасында қалғаны, көп азап-қауіптен кейін аман-есен құтылуы, онаша тұрған алтындаған үйге кез келуі баян етіледі. Әрине, бұл шығарманың алғашқы бір бөлімі ғана, кейінгі оқиғалар суреттелетін жолдар жоғалып кеткен. Сондықтан біз бұл жерлерін ертегідегі фактілермен толықтыруға мәжбүр боламыз. Қысқасы, бұл поэмада да Абай адалдықты, еңбекқорлықты арамдық пен аярлыққа қарсы қойғаны айқын көрінеді.

«Әзім әңгімесі» де он бір буын қара өлең үлгісінде жазылған, ақын бұл шығармасында көбінесе баяндау әдісін қолданып, кейіпкерлерінің ішкі сезімдерін ашуға онша бара бермеген.

Абай аудармалары. Абай кезінде қазақ арасында аударма ісі жөнді тармаған болатын, бірен-саран шұғылданушылар кездесе қалса, олар аударманы өздерінің негізгі мамандықтары қажетіне байланысты жүргізетін еді. Бұл ретте сол замандағы белгілі қайраткерлердің ішінен көрнекті ағартушы және тамаша педагог Ыбырай Алтынсаринды атаған болар едік. Оның өзінде ол балаларды оқытуға қажетті бірнеше ғибрат әңгімелерін аударғаны

болмаса, кең көлемде бұл іспен айналыспағанын көреміз. Екінші сөзбен айтқанда, аударма дегеніміз ол кезде, шын мәніндегі өнер дәрежесіне көтеріле алмай, әуесқойлық көлемінен аспаған еді.

Сөз жоқ, Абайдың өз басы аудармамен шұғылданған шақта бұл салада арнайы қызмет етуді, сөйтіп, аударма ісін профессионалдық сатыға көтеруді нысана етіп қоймаған. Әйтсе де, ұлы ақын өзінің творчестволық тәжірибесінде әрдайым орыстың озат мәдениетіне сүйенгендіктен, өзі сүйсіне оқып, үлгі-өнеге тұтқан классик ақындарды қазақшаға аудармай отыра алмаған. Керек десеніз, Абайдың ақындық өнерінің кемелденуіне, шеберлігінің шыныға түсуіне аударманың да белгілі ролі, игілікті әсері болғанына ешбір күмән жоқ. Қайткен күнде де Абай әдеби мұрасының ішінде аударма нұсқаларының да өзіндік орны мен салмағы бар. Бірер цифрлар келтірелік: оқта-текте болсын аударма ісіне арналған өмірінің 15 жылында Абай үлкенді-кішілі 53 шығарманы орысшадан қазақшаға аударған. Сонда ол А.С. Пушкиннің, «Евгений Онегин» атты өлеңмен жазылған әйгілі романынан жеті үзінді, М.Ю. Лермонтовтан 28 шығарма, И.А. Крыловтан 11 мысал, басқа ақындардан 7 өлең аударған. Ал енді солардың кейбіреулеріне қысқаша тоқтап, ақынның бұл саладағы жемісті еңбегіне баға беріп өтсек дейміз.

Абай аудармаларын А.С. Пушкиннің «Евгений Онегинінен» жасалған үзінділерінен бастайтын себебіміз қазақ ақынының, бұл саладағы тұңғыш қызметі, алғашқы адымы осы дерлік еді. Бұл ретте ең алдымен орыстың энциклопедиясы саналған тамаша шығарманың қай қасиеттері Абайдың назарын аударып қызықтырды және сол үзінділерді аударғанда ақын алдына нендей мақсат қойды деген сұраққа жауап іздемеске болмайды. Өйткені, осыған байланысты біз Абайдың аударма өнеріндегі әдіс-тәсілін де жол-жөнекей анықтайтын боламыз.

Романды түгелдей аудармағанына қарағанда ондағы орыс қауымының сол кездегі өмірін жан-жақты көрсететін көптеген жайлары Абайды онша қызықтырмаған болу керек. Рас, аударма ісімен бұрын машығы жоқ ақынға, ол қаншама дарынды бола тұрса да, бірден «Евгений Онегин» тәріздес күрделі және классикалық

ғажап шығарманы меңгеру оңайға түспес те еді. Сонымен қатар Абай заманындағы қазақ ортасынан мұндай кемел туындыны терең түсініп оқитын мәдениетті жұртшылықты табу да қиын екеніне күмән болмасқа керек. Сондықтан да, Абай жалпы көпшілікке түсінікті екі жастың басындағы ғашықтық жайды ғана алады да, оны біріне-бірі тең пәк жастардың, сәтсіз махаббаты түрінде сыпаттайды. Қазақ ақынының осынысында А.С. Пушкин текстінен мүлде алшақ кеткендік немесе көрінеу көзге қиянат жасап бұрмалағандық бар ма? Біздіңше, жоқ. Мәселе Пушкиндегі Онегиннен Абай аудармасындағы Онегиннің азды-көпті айырмасының барлығында емес, себебі түптеп келгенде соншама зор айырмашылық, оларды біріне-бірін жат ететін алшақтық жоқ. Пушкин Онегині саяхаттан қайтып оралғаннан кейін Татьянаны екінші рет, жаңа жағдайда көргенінде оған бірден ынтызар болып, жүрек мұңын ашпай ма? Ендеше, Абай осыған сүйене отыра, романның басқа перипетиялары сөз болмайтынын ескеріп, екі жастың хаттарын келтіргенде, ол шындықтан алыс кетпейді. Және мұндай шешімнің сол кездегі қазақ жастары үшін де тәрбиелік маңызы ұшан-теңіз еді, Абай міне осы жағын қатты ескерген тәрізді. М.О. Әуезов өзінің, Абай творчествосына арналған белгілі еңбегінде ақынның осы аудармаларын эпистолярный роман деп атайды. Бұл құнарлы пікірдің, негізінде шындық бар десек те, жоғарыдағы Абай аударған үзінділерді олай деп үзілді-кесілді атауға келе бермейтін секілді. Демек, бұл алуандас шығармалар, әсіресе, прозалық түрде, Европа әдебиетінде өте көп ұшырасады, бірақ, олардың, қай-қайсы болсын қалыптасқан заңдылығы бар, бір тұтас туындылар. Хат формында жазылса да сол шығармалардың қаһармандары әр қырынан көрініп, өздерінің көркемдік шешімдерін тауып отырады, қысқасы көркем шығармаларға әдетте қоятын қатал талаптарды оларға да жасауға әбден болады. Ал, Абай аударған үзінділерде мұндай жымдасқан тұтастық жоқ және олардың бәрі жиналып келгенде екі жастың басындағы бір ғана кезеңді суреттейді, яғни Онегин мен Татьянаның басқа мінез-құлықтары мен қарым-қатынастары ашылмайды, назардан тыс қалады.

А.С. Пушкиннің «Евгений Онегинінен» аударылған үзінділер жөніндегі сөзімді аяқтамас бұрын тағы бір мәселеге айрықша көңіл бөлгіміз келеді. Сол «Евгений Онегиннен» жеті үзінді қазақшаланған болса, олардың бәрі бірдей Пушкиннің оригиналымен мүлтіксіз дәл түсе бермейді, кейде біраз алшақ кетіп отырады. Бұл неліктен? Абайдың алғашқы адымы, демек аударма ісіндегі тәжірибесі аз болғандықтан туды дейін десек, аталмыш үзінділердің ішінде ақынның, әрі көркем, әрі дәлірек аударғандары да бар ғой. (Мысалы, «Онегиннің сипаты», «Амал жоқ қайттым білдірмей», «Барасың қайда, қайда болмай маған» т. б.) Тегінде негізгі себеп басқада болса керек. Сайып келгенде, өз заманындағы оқушы көпшілікке аударманы ұғымды ету үшін мұндай азды-көпті алшақтыққа Абай саналы түрде барған сияқты, бірақ ол еш уақытта да Пушкиннің негізгі сарынын, рухын мүлде өзгертіп көрген емес. Қайталап айтсақ, Пушкинді қазақшалағанда Абай қайтсе де оны текстіне тың жолдар енгізіп, өнер таластыруға немесе орыс ақыны тартқан желіні бұзып, соны тақырыпқа бұруға әдейілеп барған жоқ. Ал, ара-тұра болсын Пушкиннің түп нұсқасынан кейде алшақтап кетуі қазақ оқушыларының қамын жеуден туған өте заңды көрініс...

Қысқаша қайырғанда Абайдың Пушкинге келуі осылайша болған. Ал, Абайдың жалпы аударма көлемінде не істегенін, өз творчествосына және кейінгі қазақ әдебиетіне бұл еңбегінің қаншама құнарлы әсері болғанына осы тараудың аяғында тоқтап өтуді мақұл көрдік.

Абайдың ерекше сүйіп аударған екінші ақыны – М. Ю. Лермонтов. Ең алдымен, қазақ ақынының Лермонтов шығармаларымен жете таныс екенін және оның жеке өлеңдерімен бірге кейбір поэмаларынан да үзінділер аударғанын көреміз. Мұндағы екінші бір жаңалық, Абай аударма өнерін жақсы меңгеріп, оның көркемдік сапасы мен оригиналға дәлдігін айта қаларлық дәрежеге көтере білген.

М. Ю. Лермонтовтың әйгілі поэмасы «Демоннан» немесе оның басқа да кесек шығармаларынан («Измаил-Бек», «Исповедь») үзінділерді қазақшалағанда Абайдың көздеген мақсаты түсінікті

сияқты, ол, ең алдымен, өз көңіл күйін білдіретін, сонан соң оқушы жұртшылыққа қатты әсер етіп, өнеге болатын жолдарды аударды.

Аударманың дәлдігін кейде біз тым тар көлемде түсініп, бір жақтылау сөз етіп жүрміз. Әрине, аударылған өлеңнің ішкі тынысын, форма ерекшеліктерін сол қалпында бұлжытпай бере білуге не жетсін, оған ешкім таласпайды да. Бірақ, тәжірибе жүзінде, түрліше себептер билеп оригиналдан біраз алшақ кетуге тура келеді делік, сонда қайтпекпіз? Егер бұл жағдай түп нұсқаның көркемдік қасиеті мен эмоционалдық әсеріне зақым келтірмей, қайта жеңілдік жасайтын болса, онда үзілді-кесілді тыйым салудың үнемі қажеті жоқ. Өйткені, мәселе жол санын сақтап, орны орнын ауыстырмай сол күйінде беруге тырысуда ғана емес, түп нұсқадағы ақынның ойларын бұзбай, көркем теңеулері мен айшықты сөздеріне төлеу таба білуде, қысқасы, жаңа тілдің байлығы мен мүмкіндігін дұрыс пайдалана отырып, орыс классигін өзіне тән шешен де шебер сөйлетуде демекпіз. Абай міне осы жағына әрдайым назар аударып отырған. Сырт қарағанда Абай «Теректің сыйын» аударған кезінде Лермонтовтың текстің әрі қысқартқан және көбінесе алшақ кеткенін көреміз. Лермонтовта бұл өлеңнің көлемі Абайдың аударғанынан екі есе көп, 77 жол. Бұл ретте М. О. Әуезовтің жорамалы дұрыс тәрізді: Мысалы, «Теректің сыйын» Абай көп қысқарту жасап аударды... Себебі, оригиналдың ішіндегі бір ер жігіт кабардинецті әкеле жатырмын дейді. Жігіттің сауыт қаттауында жазылған «Құранның аяты да бар» дейді.

Абай өз оқушысына осы жерді қалпында беруді қолайсыз көрген тәрізді. Сол бөлімді алып тастаумен бірге, Лермонтовтың кейбір жолдары мен кей шумақтар ішіндегі мазмұндарын аударыстырып, не өзгертіп алады. Жалпы алғанда, тамаша көркем шыққан өлеңнің дәлдік жағынан өзгешелігі бар.

Мұндағы ескеретін бір нәрсе, Лермонтовты қазақшалағанда Абай ұлы ақынның текстің өз жанынан беталды «әдемілеуге» тырыспайды, қайта кейбір әсем теңеулерді Лермонтовтың өз шығармаларынан алып, орынды пайдалана білген. Мысалы, Абайдың аудармасында мынадай бір тамаша жолдар бар:

Асау терек долданып, буырқанып,
Тауды бұзып жол салған, тасты жарып.
Арыстанның жалындай бұйра толқын
Айдаһардай бүктеліп, жүз толғанып...

«Теректің сыйында» тап мұндай теңеулер кездеспегенмен осыған жақын сөздерді «Демон» поэмасынан ұшыратуға болады:

И, глубоко внизу чернея,
Вился излучиотый Дарьял,
И Терек, прыгая, как львица
С косматой гривой на хребте,
Ревел, – и горный зверь и птица,
Кружась в лазурной высоте,
Глаголу вод его внимали...

Жоғарыда келтіргендеріміз Абай тәжірибесінде сирек кездесетін жайлар, өйткені ол, көбінесе, Лермонтов шығармаларын әрі шебер, әрі дәл аударып отырған. Бұған дәлел ретінде «Жалау», «Жартас», «Қараңғы түнде тау қалғып», «Қанжар» сияқты өлеңдердің аудармаларын атаса да жеткілікті.

Абайдың А.С. Пушкин мен М.Ю. Лермонтов шығармаларын аудару тәжірибесінен туған тағы бір қызықты құбылысты сөз етпеске болмайды. Мысалы, Абай кейде бір өлеңнің (мейлі Пушкиннің я болмаса Лермонтовтың делік. – Ы.Д.) бас жағын аударып келе жатады да, кенет өз тақырыбына көшеді де, өзінше толғап кетеді. Мұны аударма қатарына жатқызайын десеңіз, сол Пушкин мен Лермонтовтан тым алшақтап, мүлде алыс кеткен, ал ақынның төл шығармасы деуге бастапқы жолдарының шын аударма екенінде күмән жоқ. Ендеше бұл жағдайда не істеу керек? Біздіңше бұл мәселені дұрыс шешудің бір ғана жолы бар секілді. Демек, аударушы ақынның өз жанынан қосқан тың жолдары түп нұсқаның сарынымен кетсе, немесе сонда көтерілген идеяны дамытатын болса, ол уақытта мұндай еңбекті аударма деп атағанмен Пушкиннен (немесе Лермонтовтан) яки Пушкин (Лермонтов) бойынша деген ескертпе берген жөн. Ал егерде сол жоғарыда аталмыш орыс классиктерінің шығармалары

әуел баста Абайға әсерін тигізіп, өлеңдерін аударуға кіріссе де кейін өзінше шешіп, соны тақырыпқа түсіп кеткендей болса, мұндай туындыларды аударушы ақынның төл шығармалары қатарына қосқан жөн. Жасыратыны жоқ, ана бір жылдарда ет қызуымен Абайдың көптеген тума өлеңдерін аударма деп санаған кездеріміз болды. Әрине, сыпайылап айтқанда, мұнымыз бояушы дегенге мәз болып, сақал-шаштан түк қалдырмай бояғандық болып табылады. Қашанда, қай елде болсын, данышпан деген ақындардың бір тақырыпқа, бір сарынға әрі үндес, әрі түрлес шығармаларын жазып келгені тарихта бұрыннан-ақ мәлім.

Абайдың тағы да ерекше көңіл бөліп аударған адамы, орыстың атақты мысалшылы – И.А. Крылов. Сол бір кезде, аударма жұмысы жолға қойылмай тұрған шақтың өзінде Крыловтың бір мысалын («Қарға мен түлкі») тұңғыш рет Ыбырай Алтынсарин аударған болатын-ды, содан кейін Абай молырақ, жемістірек еңбек етіп, оның он бір мысалын қазақшалады.

Крылов мысалдарының ішіндегі жақсылық пен жамандықты, ізгілік пен жауыздықты, адамгершілік пен ар-намысты, надандық пен топастықты сөз ететін тәрбиелік мәні зор шығармаларының қазақ ағартушыларын қызықтырғанын абайлау онша қиын емес. Сондықтан да, Крыловтың сол кездегі орыс өмірінің ұсқынсыз жақтарын шенейтін сатиралық мысалдарын қазақшалауға бармай, оның «өсиетшілдік бағыты» басым мысалдарын Абайдың көбірек аударуы тегін болмаса керек. Оның бер жағында, өз заманасының кесепат-кемшілітерін бадырайта көрсетіп, жалпыға жете түсіндіруді мақсат етіп отырған сыншыл Абай үшін астарлап, Эзоп тілімен сөйлеу оншама тиімді болмаған тәрізді. Тағы да ескертетін бір жағдай: Крылов мысалдарын Абай негізінде шебер аударма тұрса да, екі жағдайда түп нұсқадан алшағырақ кеткенін аңғарамыз. Бірінші, мысалдың өзіне тән ерекшелігін сақтамай оны әншейіндегі өлең түрінде аударған, екінші кейде Крылов текстінен ауа жайылып, өз тарапынан қорытындылар жасап отырған. Әрине, бұл кездейсоқ құбылыс емес, өйткені ұйқасты сөзге үйреніп қалған қазақ жұртшылығына өлеңге жатпайтын бөлек жанр басняны өз ерекшеліктерімен (оның шумаққа

бөлінбеуі, көбінесе сөйлеп айтатын ауызша әңгімеге, халықтың нақысты ырғақты қара сөзіне бейімірек келуі, тағысын тағылар) сол қалпында аударма қою оңай емес еді. Абай да, Алтынсарин да бұл жерде жаңа жол, тың тәсіл іздемей, қазақ поэзиясындағы мүмкіндікті пайдалануға мәжбүр болды.

И.А. Крыловтан аудармаларды сөз еткенде ескеретін тағы бір жәйт: орыстың ұлы мысалшысынан Абайдың қанша шығарманы қазақшалады деген сұраққа жауап беру. Себебі, Мұхтар Әуезов бұл жөнінде былай деп жазады: «осындайдың салдарынан, Абайдың 1945 жылы шығатын толық жинағында, Крыловтан Абай ғана емес, өзге адамдардың жасаған аудармалары да, жаңсақ басылып кеткен. Әсіресе, жинақтың тізілуін басқарған кейбір адамдардың шалағайлығы бойынша, жаңағыдай қолдарына түскен Абай қолжазбасының кейбір өзгешеліктерін аңдамауы бойынша, өзге тұста болмаса да, дәл осы Крыловтың мысалдарын тізген бөлімде көрінеу қателіктер кеткен. Мен өзімнің, бала күнімнен білетін, ескі қолжазбаларды еске алғанымда, Абайдың Крыловтан жасаған аудармалары төрт-бестен артық деп айта алмаймын. Олары: 1. «Есек пен бұлбұл»; 2. «Бүркіт пен қарға»; 3. «Шегіртке мен құмырысқа»; 4. «Түлкі мен қарға»; 5. «Піл мен қанден».

Соңғы жылдардағы зерттеулердің нәтижесінде Абай аудармасының саны он бірге жетіп отыр. Олардың бәрі дерлік ұлы ақынның 1909 жылғы баспасына енген және Мүрсейіт қолжазбаларының бәрінде де бар (1905, 1907, 1910).

Жоғарыда аттары аталған орыстың үш классигінен басқа, Абайдың аудармасы бойынша қазақ әдебиетіне кірген тағы да алты шығарма бар: «Тұтқындағы поляк жандаралының сөзі» (Адам Мицкевичтен), «Сұрғылт тұман дым бүркіп» (романс, сөзі А. Дельвигтікі, музыкасы М. Глинканикі), «Қорқытпа мені дауылдан» (И. Буниннен), «Қалқам-ай, мен үндемей жүремін көп» (авторы белгісіз, Лермонтовқа таңылып келген өлең), «Мен көрдім ұзын қайың құлағанын» (И.А. Крыловтан), «Жүректе көп қазына бар, бәрі жақсы» (Я. Молонскийден). Бұл аудармаларында да Абай өзінің шеберлігін, көп жағдайда терең түсініп, дәл аударатынын көрсеткен.

Абайдың аударма өнеріне қосқан зор үлесін сөз еткенде қандай қорытындылар жасауға болар еді? Ең алдымен, мұндай игілікті жұмысқа Абай еріккеннің ермегі немесе көлденең кәсіп ретінде қарамаған. Керісінше, мұндай шабытты жолдар қазақ ақынының орыс халқының ұлы мәдениетімен танысып, Пушкин, Лермонтов-сынды сүйікті ақындарымен сырласу сәтінде туған. Сондықтан да Абай, бір жағынан, өзінің творчествосын жаңа биікке көтеріп, орыстың классикалық тамаша поэзиясынан үлгі алса, екіншіден, сол кездегі қазақ қауымын тың бір дүниемен таныстырды, келешек ұрпаққа өнеге боларлық ұмытылмас еңбек етті. Рас, Абайдан бұрын, жалғыз Алтынсарин болмаса, өзге тілден аударма жасаған қайраткерлер қазақ тарихында кездеспейтін-ді. Шығыстың ертегі-аңыздары көбінесе ауызша айтылып тарап келген еді. Міне, осындай жағдайда Абайдың аударма ісімен шұғылдануы өте қиын, тіпті тың қадам еді. Мұндай ауыр жұмыста Абайға көмек көрсеткен, жеңіске жеткізген өзінің асқан дарыны, керемет интуициясы. Данышпан ақын аз жылғы тәжірибесінде шын мәніндегі ісмер аударушы дәрежесіне көтеріледі, сондықтан да болу керек, қазірдің өзінде Абайдың кейбір аудармалары көркемдік қасиеттері мен дәлдігі жағынан кейінгі буын ақындардың бәріне қол жетпес үлгі болып келе жатыр. Бұл бір жағы ғана. Ал, ең қымбаты мен ұтымдысы басқада: меніреу қараңғылықты жамылып жатқан қазақтың байтақ даласына гуманист ақын Россияның озат ойын, ұлы арманын, демократиялық мәдениетімен қатар, жарқын жүзді адамдарын да таныстырды, сөйтіп, ежелден көршілес келе жатқан екі елдің арасындағы туысқандық қарым-қатынасы мен мызғымас достығын нығайту ісіне жан аямай қызмет етті. Әрине, бұл екінің бірі атқара беретін оңай нәрсе емес еді. Феодалдық-мешеулік пен ислам діні фанатизмінің, белең алып тұрған сол бір шақта қағбасын Россия жақтан іздеу тек Абай-сынды көреген, данышпан адамның, халқының мұңын мұңдап, жоғын жоқтаған бел баласының ғана қолынан келетін ерлік қадам еді.

Сонымен қабат орыс халқының ұлы мәдениетінен нәр алу Абайдың қазақ әдебиеті тарихындағы алып еңбегінің тезірек және құнарлы жеміс беруін жеңілдетте түсті, жаңа бағытты, шын

мәніндегі өскелең өнердің (бұл жерде көркем әдебиеті мен әдеби тілін айтып отырмыз – Ы. Д.) негізін қалауына даңғыл жол ашып берді. Сайып келгенде, орыс поэзиясының тамаша үлгілерін қазақ тіліне аударуда Абай зор еңбек етіп, аударма өнерінің де негізін қалады.

ТҮСІНІКТЕР

1. Марғұлан Ә. Абай қолжазбасы. Баспасөз бетінде жарияланған: Абай тағылымы. – 300-304-беттер; Абай институтының вебсайты.
2. Машанов А. Ұлы ұстаз Абай. Баспасөз бетінде жарияланған: Әл-Фараби және Абай. – Алматы: Қазақстан, 1994. – 71-80-беттер; Абай институтының вебсайты.
3. Сүйіншәлиев Х. Абайдың қарасөздері мен нақылдары. Баспасөз бетінде жарияланған: Қазақ әдебиетінің тарихы: оқулық. – Алматы: Санат, 2006. – 877-887-беттер; Абай институтының вебсайты.
4. Нұршайықов Ә. Шұғылалы шұмақтар. Баспасөз бетінде жарияланған: Абай тағылымы. – 344-355-беттер; Абай институтының вебсайты.
5. Әлімбаев М. Абайды қайталап оқығанда. Баспасөз бетінде жарияланған: Абай тағылымы. – 244-262-беттер; Абай институтының вебсайты.
6. Қирабаев С. Абай – қазақ әдебиетінің классигі. Баспасөз бетінде жарияланған: Көп томдық шығармалар жинағы. Т.5. – Алматы: «Қазығұрт» баспасы, 2007. – 194-200-беттер; Абай институтының вебсайты.
7. Ахметов З. Өлең өрнектері. Баспасөз бетінде жарияланған: Абайдың ақындық әлемі. – Алматы: Ана тілі, 1995. – 205-223-беттер; Абай институтының вебсайты.
8. Қабдолов З. Абайдың ақындығы. Баспасөз бетінде жарияланған: Арна. Зерттеу сып: эссе. – Алматы: Жазушы, 1988. – 9-43-беттер; Абай институтының вебсайты.
9. Кәкішев Т. Абайдың сатирасы. Баспасөз бетінде жарияланған: Абай тағылымы. – 84-90-б. ; Абай институтының вебсайты.
10. Нұрқатов А. Өлең – сөздің патшасы, сөз сарасы. Баспасөз бетінде жарияланған. Мәтін мына басылым бойынша берілді: Шығармалар жинағы. II том. Абайдың ақындық дәстүрі. – Алматы, 2010. – 409-434-беттер; Абай институтының вебсайты.
11. Сахариев Б. Өшпес мұра. Баспасөз бетінде жарияланған: Күрескер тұлғасы: мақалалар мен зерттеулер. – Алматы, 1979. – 222-229-беттер; Абай институтының вебсайты.
12. Дүйсенбаев Ы. Абайдың поэмалары мен аудармалары. Баспасөз бетінде жарияланған: Ғасырлар сыры. – Алматы, 1970. – 84-137-беттер; Абай институтының вебсайты.
13. Бердібаев Р. Кеменгерлік келбеті. Баспасөз бетінде жарияланған: Замана сазы: зерттеулер мен мақалалар. – Алматы, 1985. – 1985. – 216-226-беттер; Абай институтының вебсайты.
14. Қожакеев Т. Абай – сатирик. Баспасөз бетінде жарияланған: Таңдамалы шығармалар. Көптомдық. IV том. – Алматы: ҚАЗАҚПАРАТ, 2007. – 3-29-беттер; Абай институтының вебсайты.

15. Сәтбаева Ш. Абай және Еуропа халықтары әдебиеті. Баспасөз бетінде жарияланған: Бес томдық шығармалар жинағы. I том. – Астана: Елорда, 2007. – 89-110-беттер; Абай институтының вебсайты.
16. Базарбаев М. Абайдың жаңашылдығы. Баспасөз бетінде жарияланған: Өлең – сөздің патшасы, сөз сарасы. – Алматы: Жазушы, 1973; Абай институтының вебсайты.
17. Дербісәлин Ө. Қазақ поэмасының тарихынан. Баспасөз бетінде жарияланған: Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері: мақалалар жинағы. – Алматы: Ғылым, 1976 – 114-153 беттер; Абай институтының вебсайты.
18. Хасенов М. Абай шығармаларындағы сын. Баспасөз бетінде жарияланған: Абайдың өмірі мен творчествосы: мақалалар жинағы / ред басқ.: М. Ақынжанов, З. Ахметов. – Алма-Ата: ҚазССР ҒА, 1954. – 132-142-беттер; Абай институтының вебсайты.
19. Талжанов С. Абай Құнанбаев. Баспасөз бетінде жарияланған: Аударма және қазақ әдебиетінің мәселелері. – Алматы, 1975. – 195-217-беттер; Абай институтының вебсайты.
20. Әбдірахманов Т. Мәңгі жас мұра. Баспасөз бетінде жарияланған: Абай тағылымы. – 364-372-беттер; Абай институтының вебсайты.

МАЗМҰНЫ

Марғұлан Ә. Абай қолжазбасы	3
Машанов А. Ұлы ұстаз Абай	8
Сүйіншәлиев Х. Абайдың қарасөздері мен нақылдары.....	19
Нұршайықов Ә. Шұғылалы шумақтар	33
Әлімбаев М. Абайды қайталап оқығанда	46
Қирабаев С. Абай – қазақ әдебиетінің классигі	65
Ахметов З. Өлең өрнектері	72
Қабдолов З. Абайдың ақындығы	81
Кәкішев Т. Абайдың сатирасы	101
Нұрқатов А. Өлең – сөздің патшасы, сөз сарасы.....	109
Сахариев Б. Өшпес мұра	129
Дүйсенбаев Ы. Абайдың поэмалары мен аудармалары	137
Бердібаев Р. Кемеңгерлік келбеті.....	154
Қожакеев Т. Абай – сатирик	167
Сәтбаева Ш. Абай және Еуропа халықтары әдебиеті.....	188
Базарбаев М. Абайдың жаңашылдығы.....	211
Дербісәлин Ә. Қазақ поэмасының тарихынан.....	221
Хасенов М. Абай шығармаларындағы сын.....	235
Талжанов С. Абай Құнанбаев	247
Әбдірахманов Т. Мәңгі жас мұра	261
Түсініктер	269

Оқу басылымы

АБАЙТАНУ
ТАҢДАМАЛЫ ЕҢБЕКТЕР
ІІІ том
Ойлар мен толғаныстар

Құрастырып, түсініктерін жазғандар:
П. Бисенбаев, Е. Кәрібозов, Л. Мұсалы, Н. Нұрәділ

Редакторы *К. Мухадиева*
Компьютерде беттеген *Ү. Өбдіқайымова*
Мұқабасын безендірген *Қ. Өмірбекова*

ИБ.№8757

Басуға 09.12.15 жылы қол қойылды. Пішімі 60x84 1/16.
Көлемі 17,0 б.т. Офсетті қағаз. Сандық басылыс. Тапсырыс №1508.
Таралымы 50 дана. Бағасы келісімді.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
«Қазақ университеті» баспа үйі.
050040, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.

«Қазақ университеті» баспа үйі баспаханасында басылды.